

О. ЛОТОЦЬНИЙ

СХІД І ЗАХІД
у проблемі
української культури

3624

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

Nr. 119

СХІД І ЗАХІД
У ПРОБЛЕМІ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Л Ї В І В

1939

L W Ó W

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ

СХІД І ЗАХІД
У ПРОБЛЕМІ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

3624

ЛР 2-11/3-

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Л Ъ В І В

1939

L W Ó W

Відбитка з II. зшитка місячника:

„СЬОГОЧАСНЕ й МИНУЛЕ”,

вісник українознавства, ст. 3—15.

Wydaje Naukowe Towarzystwo im. Szewczenki we Lwowie.

Z drukarni Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki, Lwów, Czarnieckiego 26.
З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Чарнецького 26.

Вже із свого географічного положення на межі двох світів — західного, європейського, та східного, що містить у собі, в більшій чи меншій мірі, риси азійської культури, — Україна вступала в різні відносини з цим своїм територіальним оточенням. З перехреснування цих відносин повстає в нас спорадично питання приналежності до цього чи того світу культури та, в залежності од того, переважного чи й виключного користування з цих чи тих джерел.

Проблему цю само життя не раз ставило перед українською нацією. Вперше така проблема, в часах історичних, стала перед тисячею літ, коли доводилося вирішати питання релігійної приналежності. Найзначнішою складовою частиною культури в той час, як і в дальші століття середовіччя, була — релігія. З погляду релігійного культура Європи була культурою християнською, і цим вона одмежовувалась од східного азійського світу — культури ісламу. Дилему: Європа, чи Азія — вирішило в нас прийняття християнства, яке сполучило український народ із народами Заходу на ґрунті християнської культури. З релігійно-церковного погляду Україна належала до грецького сходу, що творив візантійський варіант європейської культури. В часі, коли вирішувалася справа охрищення Руси, ще не було того формального розриву між християнським Сходом і Заходом, який утворився вже пізніше, — не лише давні традиції, що впливали з сусідських, мирних чи ворожих, відносин, але й реальні інтереси політичні та економічні поставили Україну в ближчий — церковний, а з цим і культурний — контакт із Візантією. Та ще й за доби дохристиянської княгиня Ольга Мудра звертала свій зір однаково і на Схід і на Захід, а внук її Володимир, як це можна бачити з легенд, що оточують подію охрищення, дуже розважливо вирішав, із якого саме джерела прийняти віру. Тим більш за християнської доби — за часів Володимира, Ярослава та їх наступників — існував як-найближчий контакт поміж тодішнім українським Сходом та чужоплеменним Заходом Європи, між двома географічними, а не культурними, як пізніше, за московського часу, частинами тої самої Європи; од самих початків свого державного існування Україна-Русь

була східньою частиною тої самої Європи, яку на Заході залюднювали народи романсько-германської раси. Поза тісні політичні та культурні звязки із Візантією, яка грає велику позитивну ролю у справі нашого культурного розвитку, таксамо тісно додержуються звязки і з західньо-європейським світом. Основи державности на Україні закладають люди Заходу — варяги. Побут одбивав риси західньо-європейського життя. Українські князі були в постійних зносинах із європейськими монархами — і особистих (женили своїх синів із чужоземками чи оддавали своїх дочок за чужоземців), і політичних (політичні умови й союзи). Таксамо поводитись і бояри. Освічені люди того часу знали по кілька європейських мов. У містах київської держави бували торгові компанії західньо-європейських купців, — Київ провадить торгівлю аж із далеким навіть Регенсбургом. Таким чином за старої доби української державности звязки з європейським світом були досить тісні та широкі.

*

З утратою самостійної державности життя України ще в більшій мірі спрямоване було на захід. У литовську та литовсько-польську доби нашої історії Україні довелося безпосередно не лише зіткнутися із західнім світом, але й ближче увійти в його культурні та громадські інтереси, навіть безпосередно вступити в боротьбу з усякими його чинниками, що намагалися зламати певні духові традиції українського народу. Та боротьба відбувалася в ділянці власне релігійній, але релігія в тодішніх умовах життя європейської громади виявляла глибокий вплив на всі сторони того життя; тимто конфлікт релігійний переносив боротьбу у сфери політичну і громадську, а найбільше позначився він у сфері культури, зокрема — в ділянці освіти.

Засадниче питання, що стало перед українським громадянством у його конфлікті з релігійними конфесіями Заходу, — питання про засоби боротьби. Українське суспільство конче мало вирішити, чи консервуватися йому на самих засадах візантійської культури, нехтуючи матеріальну й формальну сторону західньо-європейської освіти, чи, навпаки, широко вжити всіх засобів європейського знання.

У конфлікті між Сходом і Заходом перевага внутрішніх сил показалася в нас не по стороні східній. По цій останній стороні була сила традиції, але вона вже надто застаріла, так би мовити дегенерувала. Для тих актуальних завдань, що стояли перед тодішньою українською громадою, консервативні її елементи озброювалися самими старими засобами боротьби, кликали своїх сучасників назад — до традиційних мов, словянської та грецької, до самови-

стачального авторитету святоотецьких творів, нехтуючи засоби тогочасної європейської науки. Проти західньої науки, хоч би й схоластичної, ті кола православних, серед яких перед вів у нас московський емігрант Артемій, могли протиставити хибá що „чистоту ума”, що полягає в виконуванні Христових заповідей, а не — „чоловічеські науки”; джерелам західньої науки протиставили церковні книги, як повне джерело всього знання, — не лише релігійного. Світогляд цієї категорії тодішньої української громади дуже яскраво виявлений у творах талановитого письменника, дуже релігійного й патріотичного, але разом з тим і обскурантного ченця Івана Вишенського. Твори його — багатий документ для розуміння психології тодішніх гарячих оборонців віри й народности, що змагалися врятувати їх не шляхом розвитку внутрішніх церковно-національних сил, а лише самим консервуванням того, що склалося віками та повинно було залишатися непорушним, — аби лише земляки їх „благочестіє задержали і християнство своєї віри не стратили”. З цього погляду Іван Вишенський дає ради щодо виховання дітей „по простоті нашого благочестія віри”, що зводяться до вичування октоїха, євангелія, притч Соломонових, Книги Премудрости, Еклезіяста¹⁾. Іван Вишенський, що так густо сформулював настрої досить широких кол тодішнього громадянства, не був єдиним представником цих старовірських течій. І пізніше київські „невчені попи і козаки” таксамо агітували проти заснованої митр. Петром Могилою латинської школи²⁾. Проти шкільної реформи повстало київське Богоявленське Братство, що об'єднувало у своєму складі значну частину київського населення, шляхти, духовенства й міщан; до київського братства вписане було й усе „військо запорозьке” — козацтво.

Здорове національне чуття цих широких кол нації спонукало їх стати в оборону національних інтересів, необхідність просвіти вони добре розуміли, — але з якого джерела було взяти просвітні засоби для тієї оборони? Мимохіть думка зверталася до грецького

¹⁾ „В первых, ключ — или грецкую, или словенскую грамматику да учат. По грамматикѣ же, во мѣсто лживое діалектити (sic!) [з білого чорное, а з чорного білоє перетворювати учашеє], тогда бо учат богомолѣбного і праведнословнаго часословца; во мѣсто хитрорічних силогизм і велеречивое реторики, тогда учат богугодно молебний псалтирь; во мѣсто філософії надворніє і по воздуху мисль разумную скитатися зиждушее, тогда да учат плачивий і смиренномудривий охтоік, а по-нашему церковнаго благочестія догмати, осмогласник... там, любимый брате, ... забавляй; тоцію до поганских учителей і до латинское хитрословіє лжи не ходи, бо віру згубиш”.

²⁾ „На що латинську й польську школу заводити? У нас її досі не бувало, а люде проте спасались”.

Сходу, звідки прийшли християнство й освіта, де зберігалися по різних культурних сховищах великі цінності давнього часу. Але старі культурні засоби грецького Сходу вже не відповідали новим вимогам життя. Самі греки не мали вже самостійної науки, вони користувалися науковими засобами Заходу. Ті відомі греки, що стали на чолі тодішніх наших шкіл (Кирило Лукарис, Никифор, Арсеній еласонський) самі вчилися в західніх школах, де викладовою мовою була — латина. Таксамо південно-словянський світ, що довший час був для нас джерелом письменства і просвіти, сам зубожів духово під ярмом турецьких завоювників та під чужинецькою грецькою пресією, що винищувала основи своєрідної, національної культури.

• Ще менше могла дати Україні — Московщина. Два світи — український та московський — такі були між собою чужі ідеологічно й навіть психологічно, що не було в них ґрунту для духової співпраці. Через дуже низький рівень освіти Московщина не лише не могла культурної допомоги дати, але й сама такої допомоги потребувала. Не кажучи вже про раніший час, століття XV—XVII. були тут надто темною плямою у справі освіти. Шкіл не було. Друкарі „презвѣльнаго ради озлобленія отъ многихъ начальникъ и священноначальникъ и учитель” мусіли втікати на Україну. Люди, що мали репутацію вчених, „азбукъ едва умѣли”. В тогочасних грамотах читаємо завваги, що князі та боярські діти тому не давали своїх підписів, що „грамотъ не умѣють”. Верхи столичного духовенства „божественная писанія точію по черному проходили”. Про нижче духовенство, тим більш про простий народ нема що й казати. Один письменник давнього часу оповідає, що його сучасники говорили: „не чти много книгъ, да не въ ересь впадеші”, і коли хто божеволів, то про нього казали: „зашолся есть въ книгахъ”. Через такий стан освіти не могло бути й мови, щоб Московщина могла в якійбудь мірі стати джерелом освіти для України.

Не маючи сторонньої допомоги від православного світу, українська громада бачила порятунок у самодіяльності та самоорганізації на традиціях своєї старовини без нетерпимих крайностей Івана Вишенського та його прихильників. Обєднана у братські союзи, вона поновляє та посилює традиційні програми й методи шкільної науки в грецько-словянських школах, щоб виховати там діячів на полі освіти й письменства. Львівські братчики ставлять собі цілком ясне завдання: „школу наук християнских, грецких і словенских, дітем вашим всім посполите фундовати, іж би, піючи в чужих студницах воді наук иноязыческих, віри своєї не отпадали, зачим праве (вповні) і всенародное згиненіє барзо близко ходит”. І справді,

густою сіткою вкривають Україну братські школи старого традиційного типу, підносять церковно-національну свідомість та посилюють практично енергію церковної громади в обороні віри й нації. Братські школи XVI—XVII. ст. стають красномовним свідком великих скорбів тої самодіяльної енергії.

Конечність звязку з освітніми джерелами грецького Сходу твердо держалася у свідомості українського громадянства, бо той звязок мав свої джерельні основи у східній формі нашого християнства. Ще ранні наші полемісти висовували значіння грецької культури, яка значною складовою частиною увійшла в нашу національну культуру і тому природно надавалася до того, щоб її в нас далі додержувати та використовувати³⁾). Думка про необхідність користуватися із східних джерел культури, культури, що мала свої основи у старовині клясичній, на Україні не переривалася.

Але показалося, що в обставинах українського життя не досить уже самих тих джерел. Життя так ускладнилося новими потребами, що належало збільшити дотеперішній асортимент культурних засобів. Зокрема стало ясно, що школи традиційного греко-слов'янського типу не можуть самі задовольнити складних потреб часу. Вони добре служили для розвитку внутрішньої сили самосвідомости в самій православній церковній громаді, але зовсім не могли дати зброї для боротьби на-зовні з противниками, що були озброєні засобами тодішньої європейської науки. Без такого органу тодішньої культури, як латинська мова, годі було, як казав один із тогочасних письменників Герасим Смотрицький, „плохому і голому за збройного рицера воювати, а простаку неученому за мудрого оратора відповідати”. Стало ясно, що без води із „чужих студниць” не обійтися. Живі елементи української громади прийшли до висліду, що єдиний спосіб урятувати віру та національність це — озброїтися тими самими науковими засобами, якими користувалися їх противники, і на тому самому полі, на якому працювали вони, — на полі освіти.

Старовірські течії все більш розходилися з вимогами життя. Погляди Вишенського ставали анахронізмом, — умови життя склалися не на користь його напру. Освіту з чужих джерел оцінюють не як складання зброї перед противником, а навпаки — як най-

³⁾ Ще Герасим Смотрицький із почуттям гідности доводив: „А кому на світі може бити тайно, же з греков філософи, з греков богословци увесь світ маєт, без которых і єго Рим ничего не знаєт”. Пізніше, вже в часі повстання Могилянської школи, думки ці проводить у „Палінодії” Захарія Копистенський: „што ся римляне хвалят наукою тогосвітною — чужим перем хвалятся, в чужом плащу напинаются; греції то суть мудрости, Платона і Аристотелева, і иних філософов”.

слушніший засіб та зброю для боротьби з ним. Висловлюють (у „Палінодії” Зах. Копистенського) надзвичайно тверезу на тодішні обставини думку, що самі основи людської освіти скрізь однакові, що латинська культура це — лише трансформація попередньої грецької культури, що користуватися сучасною латинською школою це — лише використовувати поза нинішньою формою старі основи класичної культури. Так живіші елементи українського громадянства приходили до думки не зражуватися самою формою чужої культури, а, з огляду на велику національну потребу, прийняти ту зовнішню форму, щоб засвоїти собі в ній європейські засоби самооборони. В тодішньому письменстві знаходимо й обґрунтовану ідеологію тих поступових течій української громади, що в основу своєї діяльності, в обороні Церкви й нації, покладали передусім культурно-просвітні засоби.

Всупереч Іванові Вишенському, автор „Перестороги” за головну зброю в обороні віри й національності вважає освіту. Задумуючись над долею України, головну причину політичного та громадського занепаду він бачить у недостатчі школи і взагалі освіти⁴⁾. Твір цей цінний, як показник поглядів поступової частини тодішньої (на переломі XVI—XVII. ст.) української громади на ролю школи й освіти. До різкості яскравий із цього погляду той висновок автора, що без освіти не могли встояти й такі культурні надбання, як церкви, монастирі, навіть самі книги: все це занепало без найпевнішої основи національного життя — народньої освіти. Пізніше, р. 1635., вже за існування реформованої школи, інший український письменник, автор *Exegesis*-а, Сильвестер Косов, до цих теоретичних засад додає і практичні аргументи. На питання, на що потрібні латинські школи для українського народу, автор сам відповідає:

„Передусім на те, щоб бідної нашої Руси не називали „дурною Руссю”. Учіться, каже обмовець, по-грецькому, а не по-латинському. Правда, добра рада, але вона корисна у Греції, а не в Польщі, де латинська мова має великий ужиток. Поїде бідолаха українець до трибуналу, на сейм, на сеймик, до гроду, до земства, — „bez łaciny płaci winy”; ні судді, ні адвоката, ні розуму, ні посла; а тільки як ворона, витріщивши очі, придивляється то до цього, то до того. Не треба заохочувати нас до науки грецької мови: ми дбаємо та дбатимемо про це й поруч із наукою латинської мови так, що, дасть Бог, вона буде в нас для церковного вжитку, а латина — для публичних справ. Не згадуємо про диспути, — не багато надиспутував би в Польщі по-грецькому. На що, каже наклепник, Україні вчитися латини, — хай учаться її в римлян. Гарна мені жовна та ще з но-

⁴⁾ „Буди великі ревнителі, що багато великим коштом церков і монастирів набудували й мастками забезпечили, золотом, сріблом, перлами й дорогим камінням церкви окрасили, книг велику силу мовою словянською нанесли: одначе того, що було найпотрібніше, — шкіл посполитих не фундувалл”.

сиком: радиш нам ходити по світу за хлібом, коли ми маємо його дома. Годувалися ми ним давніше по Інгольштадтах, Олунцях, а тепер, із ласки Божої, й самі маємо його досить та й іншим робимо прислугу”.

Отже засада озброїтися європейськими засобами освіти взяла гору у світогляді тодішнього громадянства. Тепер уже вагу мала не сама засада, а — способи використати чужі джерела освіти. Щоб запобігти науці в латинських школах, які збивали учнів на шлях латинства, треба було завести в себе те саме, що було в тих школах та приваблювало до себе всіх, хто прагнув науки. Утворення Могілянських шкіл і було фактом, де найяскравіше виявилася перемога поступової течії серед тодішньої громади у справі освіти. Факт цей був переломовим моментом в історії освіти на Україні, і значіння його відбилося на дальших інтересах української нації великими наслідками.

Православна у своїй цілі Могілянська школа прибрала зовнішню форму, устрій латинсько-польських шкіл і з цього погляду не різнилася од інших колегій Речі Посполитої. Особливу увагу вона звертала на виучування латинської мови, що мала взагалі значіння мови наукової. Крім того, в колегії вчили мови грецької, словянської та польської, останньої — як мови державної та найбільш уживаної в межах польської держави⁵⁾.

Завдяки латинській та польській мовам, що їх культивувала Могілянська школа, ця школа служила посередницею в переносенні наукових і взагалі культурних засобів із Заходу та з Польщі на Україну. Ця роль Могілянської школи, роль посередника культури між західньо-європейським та українським світом, безперечна. Але в науковій літературі повстала широка полеміка власне про міру самостійної участі київської школи в перетравлюванні основ західньої культури та у приспособлюванні їх до потреб української нації й Церкви. Польський історик А. Яблоновський обмежує значіння Могілянської школи самою лише її посередницькою ролюю; інші учені — М. Сумцов, П. Житецький, Ф. Тітов, М. Петров — надають тій ролі в більший чи менший мірі і самостійний характер. Кореґуючи ці погляди, треба визнати, що із західньої Європи та Польщі укра-

⁵⁾ Гірше було з рідною мовою українських вихованців колегії. Перед українською школою лежало завдання виплекати й удосконалити цю мову, поставивши її на значіння культурної зброї. Але, маючи на увазі головні полемічні завдання та те, що противники оперували мовами латинською й польською, Могілянська школа менше уваги звертала на народню мову й не плекала її в міру дійсної національної потреби. Замість розвивати національну стихію мови, Могілянська наука заходила механічно використати тодішню канцелярську „руську” мову, що була умовною амальгамою кількох мов із основою, — гоговню — українсько-білоруською.

їнська школа взяла формальні засоби культури й цивілізації — основи шкільної системи, склад і формальний зміст шкільних наук — і цим давала до рук своїм вихованцям ключ до західно-європейської думки й освіти. Ця запозика чужих форм відповідала тодішнім умовам конфесіональної боротьби на Україні й була до тих потреб пристосована. Католицька сторона сильна була засобами схоластичної шкільної науки, тимто ту схоластику й перенесено і до української школи, як слушне знаряддя конфесіональної боротьби.

Доконана митр. Петром Могилою освітня реформа, конче в тих умовах необхідна, мала проте не лише позитивні, але й негативні наслідки для української нації. Засвоївши собі науку, що повстала в часі католицької реакції та була її слухним знаряддям, українська школа не зазнала вільного подуву європейського гуманізму та раціональних течій реформації. Нові ідеї доходили на Україну поза Могилянською школою та власне ще до її утворення.

Природним наслідком схоластичности Могилянської школи була й деяка віддаленість її од живих потреб народного життя. Само собою, не можна тодішніх обставин міряти сьогочасною міркою. Але не можна випускати з уваги того факту, що з кінцем XVI. та з початком XVII. ст. наука й література були в нас у досить тісному звязку з народнім життям, виходили з нього, ним живилися та „виявляли переважно інтереси народу в усій його конфесіональній цільності та в сукупності всіх його станів” (М. Сумцов). Могилянська школа повернула з цього напрямку на шлях схоластичної абстракції. Їй припадало на далі — розвивати саму формальну сторону науки під тиском церковного авторитету. Це придушувало прояв власної живої думки, наукової творчости й ховало в собі велику небезпеку з того погляду, що формальний напрям наукової думки міг в однаковій мірі служити для оправдання всіх змагань — без огляду на потреби нації й Церкви. Схоластична наука, не звязана з реальним життям українського народу, одривала вихованців Могилянської школи од рідного та й взагалі всякого народу, од його живих традицій та пекучих змагань. Національної інтелігенції ця школа не виховувала. Безнародня схоластична наука значно тратила у своїй цінності для церкви й нації та в деякій мірі була, як казав П. Куліш, водою на чужий млин. Колишні могилянські школярі, виховані в індиферентності до народньо-національних змагань, дуже легко переходили з однієї конфесіональної й національної сторони на другу сторону, навіть без особливих вагань. Коли пізніш треба було установити засади нових відносин у тих умовах, що настали після державного союзу України з Московщиною, брак громадянської й національної свідомости повів природно

до поневолення однаково і Церкви і нації. Серед діячів церковного й політичного поневолення бачимо дуже багато вихованців Могиллянської школи. Це давало підстави деяким історикам до дуже тяжкої оцінки вартости Могиллянської школи. Проф. М. Грушевський прикро констатує, „що з становища національного українського Могиллянська доба, що уважалася свого часу й до деякої міри й тепер вважається апогеєм відродження православної церкви України й Білоруси, поза чисто церковними конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість”.

Ця суворо критика, здебільша, щодо фактичної сторони справедлива, має ту головну хибу, що не завше послідовно виводить факти од їх дійсної причини. Школа не лише творить і діє, а й сама відчуває вплив чинників зовнішніх. Таким впливовим чинником для київської школи був політичний та соціальний уклад тих держав, у складі яких вона була. Станово-шляхецький устрій Польщі та Росії не міг не впливати на школу, на напрям шкільної освіти. Проте, хоч би як суворо критикувати негативні під тими впливами наслідки Могиллянської школи, все ж треба визнати, що без реформи, без засвоєння тодішніх чинних засобів науково-літературної акції українські національні перспективи виглядали б значно сумніше, ніж це по Могиллянській реформі сталося в дійсності. Могиллянська школа була школою всестановою, що з'єднувала ті елементи нації, які пізніше російський уряд так настирливо змагався розкласти, і в цьому полягає її певна позитивна роля. Ті численні кадри спудеїв, що вчилися в київській академії (а на початку XVIII. ст. їх було до 2.000 одночасно), розходячись потому по Україні, вливаючись у саму гущу національного життя, тратили чужинецький наплев школи, приносячи в маси самі здобутки шкільної освіти. Ті сотні народніх шкіл, навіть уже у другій половині XVIII. ст., які налічує на Україні Румянцівський перепис, могли існувати, лише живлячись із джерела київської академії, що випускала незчисленну кількість бакалярів-учителів цих шкіл. Бакаляри ті були творцями широко розповсюджених у народі віршів, історичних дум, драматичних народніх пєс. Сама шкільна драма приймає нарешті національно-патріотичний характер. Навіть клясична традиція Могиллянської школи нарешті одяглася в національну форму, — Котляревський, вихованець духовної школи, взяв клясичну тему, одуховивши її знанням рідного краю й народу. Отже хоч у своїх новітніх, незвиклих у нас, формах Могиллянська школа виглядала в деякій мірі чужотвором, то це був необхідний ступінь історичної еволюції, необхідне засвоєння тих форм та ідей, яких вимагали нові умови в сфері науки й літератури. Цією конечною необхідністю, істот-

ними інтересами духового життя нашого народу виправдуються й ті деякі криві стежки, якими пішла освіта Могиллянської школи.

Освітня проблема стояла на хибному шляху не в самій тільки Могиллянській школі, а в усіх тодішніх школах Європи, і не можна до них ставити вимог із погляду сьогочасної педагогії. Хоч і не вирішивши усіх проблем, Могиллянська школа прислужилася нації головню тим, що дала їй якісь, бодай схоластичні й застарілі, та все ж раціональні, європейські засади освіти, сполучила своїх вихованців із культурним європейським світом і дала їм можливість використати всі засоби європейської культури. Вихованці Могиллянської школи без найменчих труднощів могли з цього широкого джерела пити, вибираючи з нього все потрібне на власний смак та на власну владу. І дійсно, поруч, н. пр., із просякнутим схоластикою католицьких шкіл Стефаном Яворським бачимо не менш просякнутаго духом протестантської школи Теофана Прокоповича. Всі ті представники Могиллянської школи, хоч як вони різняться характером своєї освіти та методами своєї літературно-наукової діяльності, мають між собою те спільне, що вони — справжні європейці, представники європейської освіти.

З цього, як нам здається, об'єктивного аспекту і треба оцінювати роль і значіння Могиллянської школи в історії освіти на Україні. Ставши твердою, в тодішніх умовах, науковою підставою для української нації, Могиллянська школа довершила те, що розпочала ще традиційна грецько-словянська школа. Ця остання, розкриваючи внутрішні духові скарби з традиційних національних джерел українського народу, розвиваючи свідомість української громади, інтенсифікувала її сили на внутрішній роботі в лоні і нації і Церкви. Могиллянська школа переносила енергію тої самосвідомости назовні — на боротьбу із зовнішніми чинниками. Ці два моменти духової національної акції тісно й нероздільно між собою зв'язані. Послідовна участь цих двох типів української школи в національному житті України й дала тому життю відпорну силу.

*

Позитивна культурно-національна роль Могиллянської європейської школи особливо виявилася, коли Україна ввійшла у ближчі політичні та культурні взаємини з Московщиною та знову на історичному овиді сходу Європи повстала в новому вигляді стара проблема культурної орієнтації — на Схід, чи на Захід. Через указаний угорі низький стан на Московщині освіти не було можливості не тільки для розвитку тут внутрішніх, бодай найбідніших, засобів просвіти, але й для того, щоб ті засоби просіяли десь із боку, з тогочасного культурного світу, що його з засади вважали за єре-

тичний. З заснуванням держави в Суздалі, із зосередженням життя на Сході, звязки з Заходом майже припинилися, а вже в московській добі життя тут формувалося під виразно азійсько-татарськими впливами. Більш ніж двісті літ отатаршення — це час одриву од Заходу, мертвотний застій культури. Експансія Московщини, не лише територіяльна, але й духова, цілий час спрямована була на Схід — не тільки на крайній схід Європи, але, і головно, до Азії, аж до крайніх границь її, де з свого обмеженого духового запасу, раніш запозиченого од київської Руси, треба було лише оддавати, приймаючи натомість до свого духового складу елементи азійського типу і з погляду етнічного, і культурного. Тимто це було природне явище, що там негативно ставились до всього, що приходило із-зовні, навіть нарешті з православного Сходу, а тим більш — із католицького Заходу. У світогляді московської людини весь світ поділявся на дві частини, між якими була — непрохідна безодня. Коли духово звязані з Заходом українці радили й помагали тут заводити школи на зразок західній, читати й друкувати книги, що виходили поза обрядовий тільки зміст та торкалися справ, які цікавили людей західньої культури, то повстала різка боротьба проти західніх впливів і передусім проти українців, як піонерів західньої культури на московському ґрунті.

В московсько-українському культурному конфлікті зіткнулися два світи, що їх у тогочасній термінології означали як грецький та латинський, а насправді це була боротьба двох культур — східньо-азійської та західньо-європейської. До цього без сумніву домішувався елемент національного антагонізму, що розвивається протягом історичного життя двох сусідніх націй. Українця на Московщині називали „іноземець“, „черкашенін“, „белорусець“, „літвін“, „польской породи“ і т. п., — в кожному разі це були тут — чужинці, люди не лише іншої держави, але й іншої нації, тому за тодішнім московським світоглядом люде чужі, неправославні, ворожі. Тому викликало спротив усе, що виходило від українців — без огляду, чи воно добре, чи зле, просто — з темної ненависти до всього нового. Протестували, н. пр., проти живої проповіді, коли її виголошували не з книжки, а од себе: „Заводите вы, ханжи, ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали. Бѣса де вы имѣете въ себѣ и веѣ ханжи“. Московське громадянство взагалі ставилось до європейської науки, представниками якої на Московщині були українці, з виразною неприхильністю. Тому, за державного співжиття України з Московщиною, повставала загрозлива небезпека для всього культурного надбання, що витворилося протягом віків на Україні. Та почасти врятувала справу

реформа Петра I. Цей цар, реформуючи орієнтальну Московщину на зразок європейський, зрозумів правдивий характер тодішньої української освіти та у своїх реформаційних планах широко використав сили вихованців Могилянської школи. Трудно зрахувати та навіть уявити собі, який великий занепад у ділянці культури спіткав би був Україну після сполуки з темною Московщиною, коли б наша батьківщина не мала була певного й солідного запасу західно-європейської освіти. Той запас, піднісши освітній рівень Московщини, тим самим забезпечив Україну од фатального впливу московського обскурантизму, задержав до деякої міри той регрес освіти, якого зазнала народня маса українська протягом майже двох століть — до скасування кріпацтва. Такі позитивні результати у значній мірі були наслідком основного, за всіма частковими хитаннями, вирішення освітньої проблеми на Україні ще з початком XVII. століття.

*

Ми спинилися на тих історичних моментах, коли життя виразно ставило перед нашим народом проблему його культурної орієнтації, а саме — з кінцем X. та на початках XVII. і XVIII. ст. Це кардинальне питання, що стає на чергу дня у важливіших, переломових добах українського життя, не втрачає актуальності й тепер. Теоретично ставить його нині течія євразійська, де серед видатніших її представників бачимо й людей українського походження. Ця умова течія, що зародилася ще в дореволюційній Росії, вирішає справу культурної орієнтації категорично, одкидаючи здобутки західно-європейської культури з огляду на визнання цією течією цілковиту безвірність та матеріалізм Заходу, фальшивість його життєвих основ, нікчемність громадських та державних форм його життя. У своїй ідеологічній суті євразійство це — епігон давнього, старо-московського „мракобесія” XVI—XVII. вв., якого не викорінила з московської психології Петрова реформа, dokonana головно чужими для Московщини силами — українськими. Українському світоглядowi євразійство органічно чуже вже з самих культурно-історичних традицій, і участь українських елементів у євразійській течії можна пояснити лише деякою дегенерацією української психології під довголітнім та всебічним русифікаційним впливом.

Не лише теоретично, але і в дуже активних формах повстає та сама проблема в країні комунізму — чи в гаслах „геть з Європою”, чи у практичному спрямуванні народньої акції не лише на схід Європи, але й до Азії. На цьому терені форми, які приймає дана проблема, дістають характер надто гострий, як це можна ба-

чити на окремому характеристичному прикладі українського письменника на совітській Україні — Миколи Хвильового. Для нього Європа з її комплексом культури — „це досвід багатьох віків... Це Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса... Це європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова... Це — доктор Фавст, коли розуміти його, як допитливий людський дух”. Але, „орієнтуючись на Європу”, закликаючи до її „психологічно-мистецького та інтелектуального прийняття”, цей культурний європеець у фактичних умовах засадничого одриву од Європи за таку рішучу орієнтацію заплатив життям.

Ці останні течії, яких торкаємося лише побіжно, заслуговують на спеціальніше обговорення з огляду власне на сучасну актуальність даної старої та поновно висуваної проблеми, а не з причини засадничого її для нас, у даних умовах, значіння. Такого засадничого значіння це поновлення історично вже пережитого та національно перетравленого питання вже немає. В засаді свідомість української нації вирішила справу культурної орієнтації давно й остаточно в напрямі органічної сполуки східного та західного елементу європейської культури. В такому комплексі обох складових варіантів культура старої київської Русі й дальшої — історичної та сучасної — України це одна й та сама традиційна для нашої свідомости своєрідна культура, як синтеза Русі-України.

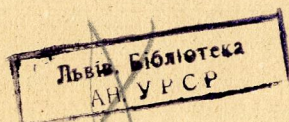
На тій спадкоємній, широкій та різнобарвній, основі, можемо з тисячолітнього досвіду міркувати, забезпечений і дальший цивілізаційний розвиток нашої нації.

ORIENT ET OCCIDENT DANS LA CIVILISATION UKRAINIENNE

(Résumé)

En Ukraine qui de par sa situation géographique se trouve sur la limite entre le monde occidental et oriental, s'entre-croisaient depuis les temps les plus reculés, les influences des civilisations voisines. Par sa religion l'Ukraine appartenait à l'Orient grec, variante byzantine de la civilisation européenne, mais déjà depuis l'époque préchrétienne, l'Ukraine entretenait des relations non moins étroites avec l'Occident. Ces liens s'étaient encore plus resserrés à l'époque quand l'Ukraine faisait partie l'Etats lithuanien et polonais. Tout en gardant la religion et les éléments culturels essentiels de l'Orient byzantin, l'Ukraine a assimilé les méthodes et les formes de la civilisation de l'Europe occidentale, ce qui s'est manifesté d'une façon très nette dans la réforme de l'Académie de Kiev, centre d'enseignement le plus important en Ukraine. Une telle attitude a pu préserver la culture ukrainienne quand, au milieu du XVII-e

siècle, l'Ukraine s'est trouvée en contact avec le monde moscovite pénétré d'hostilité intolérante envers l'Occident: les Ukrainiens ont joué le rôle des pionniers et des médiateurs en ce qui concerne la science occidentale en Moscovie-Russie. Ce même problème est posé aujourd'hui devant l'Ukraine par l'„eurasisme“, courant épigone de l'ancienne „slavophilie“ russe et par le bolchévisme, pénétré de l'éternelle aversion moscovite pour l'Occident — l'un comme l'autre facteurs complètement étrangers à l'Ukraine. La nation ukrainienne, depuis longtemps, a définitivement résolu ce problème dans le sens d'une synthèse organique entre les éléments oriental et occidental de la civilisation européenne. Sur ces assises millénaires s'est formée la civilisation ukrainienne, civilisation traditionnelle de la vieille Ruthénie et de l'actuelle Ukraine.

PL

2449

0,48

1986p.

РЛ 2449

О. ЛОТОЦЬНИЙ

СХІД І ЗАХІД
у проблемі
української культури